

BALOG IVÁN

„KÖZÉP-EURÓPAIASÍTÁS”

A viktimizáltságnak az identitásba beépülése azonban vészterhes következményekkel járhat. A szenvedésekért jogosan járó elégtétel keresése közben ugyanis könnyen adódik a (tév)következtetés: akivel szemben igazságtalanságot követtek el, annak mindig igaza van...

Hol húzódnak Közép-Európa határai? Ez még geográfiailag sem eldöntött kérdés, ha pedig nem földrajzi értelemben vizsgáljuk, lehetetlen rá egyértelmű választ adni – pedig rengetegen tettek és tesznek rá kísérletet. Arról ugyanis, hogy meddig terjed ez a régió, nem alakult ki konszenzus az erről polemizálók között, és időnként még arról is vita van, hogy létezik-e földrészünk centrumában olyan térség, amely a keleti, nyugati, északi és déli területektől egyértelműen megkülönböztethető, közös sajátosságokkal rendelkezik. Az itt elhelyezkedő országokat ugyanis időnként részben vagy egészben keletinek, máskor pedig nyugatnak is szokták minősíteni, és van olyan felfogás is, amely éppen e mobilitásra reflektál, amit pl. a kompország metafora fejez ki.¹ Ugyanakkor azt is dőreség lenne tagadni, hogy van Európának olyan fertálya, amely nem esik egybe sem az Occidenssel, sem az Orienssel. Valahogy van egy Közép-Európának nevezhető valami, és sokakat nem hagy nyugodni a rejtély: mégis mi az? Hogyan ragadható meg ez a „je-ne-sais-quoi”, amire tán Babits *Fortissimó*jának sorai illelenek a legjobban: „miért van, ha nincs? miért nincs, ha van?”

A válaszhoz nem elég azt firtatni, hogy Közép-Európa mettől meddig terjed, hanem azt is meg kell kérdezni, hogy kik, mikor, miért, hogyan tematizálják, konstruálják Közép-Európát mint képzelt közösséget,² hol szeretnék, hogy legyen (és nem hol van) Közép-Európa. Ha felis-

merve a *cuius religio, eius regio*³ szellemében, hogy pozicionálásról, auto- és egyben heterodefinícióról van szó, akkor már nem Közép-Európáról, hanem – a nemzetiesítés analógiájára – közép-európaiasításról beszélünk. Ha pedig így tesszünk, akkor arra vagyunk kíváncsiak, hogy miért, milyen politikai szándékból vetődik fel a közép-európaiság, és kik közép-európaiasítanak ma?

Ma ugyanis azt láthatjuk, hogy a közép-európai identitás most is egy nagyobb és kritikával illetett integrációból kifelé mozgás vágyából ered.⁴ Akik így határozzák meg magukat, azok nagyobb függetlenséget akarnak a nagyobb integráción belül – azáltal, hogy Kelet felé közelednek. Manőverezni akarnak a két térség között, hogy nagyobb cselekvési szabadságuk legyen. Az igazi kérdés az, hogy miért kezd a V4-országok közül kialakulni egy önmagát közép-európaiként meghatározó erőcentrum, és miért illiberális irányban tájékozódik, miért distanciálja magát a nyugati országoktól.⁵ A továbbiakban ezt a jelenséget Bibó István nyomán politikai hisztériaként fogom elemezni. Bibó a politikai hisztériákat általa hamis helyzetnek⁶ vagy hamis konstrukciónak⁷ nevezett legitimitási zavarokból, valamint történelmi traumákból kiindulva vizsgálta. Ennek szellemében előbb – a világrendszer-elméletet hívva segítségül – azt a legitimitási deficitet fogom górcső alá tűzni, ami az 1989-es rendszerváltások után térségünkben előállt. Ezt követően azokat a krízisszituációkat és traumatizáló tényezőket boncolgatom, amelyek a régió történelmi múltjában már korábban is megvoltak, és amelyek a jelenkori válságjelenségekhez hozzáadódtak.

Előbb röviden rekonstruálom Bibó hisztériakonceptiójának ama elemeit, amelyek a jelen tanulmány alapproblémája szempontjából relevánsak. Bibónak a legitimitásválságokra vonatkozó fő tézisét így lehet rekapitulálni: „a modern közösségi közmeggyőződésben gyökerező alapvető demokratikus rendező elvek által nem igazolt, igazolásukat veszített, hamis igazolásra hivatkozó vagy igazolásra hamisan hivatkozó államhatalmak, politikai, társadalmi vagy gazdasági rendszerek [...] ha a forradalom valamely okból elakad, diszkreditálódik vagy vakvágányra fut, végzetes és pusztító kiábrándulási hullámokba és politikai tömeghisztériákba fordulnak át, melyek gyakran irracionális és nihilista módon szembefordulnak a hatalom igazolásának, elvi, erkölcsi kötöttségének eszmekörével”.⁸ A közösségi hisztériákat tehát az jellemzi, hogy a demokrácia megrontására a szabad és demokratikus társadalom eszményével való meghasonlással reagálnak.

A politikai hisztériákra vonatkozó másik fontos bibói megállapítás, hogy politikai rendszerek egészét jellemzik, tehát rendszerszinten szemlélve lehet csak megérteni őket. Vagyis: nincs értelme a „hisztérikusokat” felelőssé tenni értük: „hívságos és terméketlen dolog a közösségi hisztériákat bizonyos megromlott lelkiületű egyéneknek vagy csoportoknak, társadalmi osztályoknak és politikai hitvallások híveinek tulajdonítani és azon töprengeni, hogy ezek a beteg közösségnek hány százalékát teszik ki, s hogy ezeket hogyan lehetne a közösségből kikiktatni. A közösségi hisztéria természetesen kitermel egy vak, ádáz és korlátozott emberfajtát, mely elsősorban fogja elhinni és hangoztatni a hisztériára jellemző öncsaló ostobaságokat, kitermeli a hisztéria haszonélvezőit, akik a hisztéria hullámainak a legfelületén úszkálnak, és belőle élnek, és kitermeli a hisztéria gengsztereit és hóhérlégényeit. [...] A közösségi hisztéria [...] az egész közösség állapota, s hiába választjuk el a hisztéria látható hordozóit, ha közben a hisztéria feltételei és alaphelyzetei megmaradnak: a hisztéria kezdetén álló megrázódtatások nem oldódnak fel, a hisztéria lényegét kivevő hamis helyzet nem oldódik meg.”⁹

Milyen legitimitászavar áll a közép-európai illiberalizmus térnyerésének hátterében? E kérdés megválaszolására a félperifériák elemzésére legalkalmasabb világrendszer-elméletet¹⁰ hívom segítségül. Ez nyújtja ugyanis a legkiegyensúlyozottabb és legátfogóbb keretet, amellyel a legtöbbet – egyúttal mintegy kívülről és felülről – lehet megmagyarázni a jelenségkomplexumból.

Abból kell tehát kiindulni, hogy az illiberális populizmust önmagában, csak magukat a populistákat vizsgálva nem lehet megérteni, hanem csak rendszer-szinten: az elitizmussal való ellentétében. Az eme konfliktust meghatározó szélesebb összefüggésrendszert pedig az jelenti, hogy 1989 után a volt kommunista országokban egyik egymással szemben álló irányzat sem kérdőjelezte meg a *status quo*t annyiban, hogy elfogadják a kapitalista rendszert. A kapitalizmus 1989 utáni bevezetése ezekben az országokban pedig úgy történt, hogy az emberi jogokat az egyéni és politikai jogok terén kiszélesítették, a munkavállalói és a szociális jogokat viszont az 1989 előtti állapothoz képest csökkentették.¹¹ A legitimitási elvekben így keletkező önellentmondás¹² a berlini fal leomlása után végement törvényes forradalmak legnagyobb tehertétele.

A konfliktust meghatározó törésvonal „a globális gazdaságba bekapcsolódó transznacionális tőke (transznacionális termelőtőke és pénzügyi tőke) és a sikerágazatokból kimaradt nemzeti tőke között”¹³ rajzolódik ki. Ebből következnek a versengő irányzatok auto- és heterodefiníciós stratégiái: „Kelet-Európában az elitblokkok identifikációs harcának pólusai tipikusan a világrendszerbe való betagozódás félperiférián rendelkezésre álló elitstratégiái között oszlanak meg.”¹⁴ Ennek alapján adható meg az egymással szembekerülő ideológiák jellemzése: „Az antidemokratikus populizmus a »nemzeti« érték elismerését olyan kompenzatorikus stratégiákkal éri el, amelyek egyrészt a nyugat magasabb rendű értékeinek az elsajátítására épülnek (nyugati mércével mérhető nemzeti teljesítmények sorolása; az a narratíva, miszerint a nyugat hanyatlik, a valódi európai értékek őrzői már mi vagyunk), másrészt pedig olyan eseménytörténeti tényezők keresésére alapulnak, amelyek miatt a magyar társadalom saját, a nyugatiakkal azonos belső értékei ellenére a Nyugathoz képest igazságtalan módon visszaszorult (a szenvedéstörténet momentumai). [...] A másik elitstratégia, a demokratikus antipopulizmus a demokrácia felsőbbrendű nyugati modellje melletti harcát a nemzeti populizmussal szemben vívja. Mivel a nemzeti populizmus áthidaló technikája az elitekkel ellentétes népi érdekeket a nemzet szimbolikája segítségével vonja maga alá, a demokratikus antipopulizmus oldalán az elnyomottak érdekeinek képviselője csak mint a nemzeti populizmus hatáskörén kívül eső csoportok képviselője jelenhet meg: elsősorban mint a nemzeti egységen kívül eső kisebbségké. A külső függés nemzeti kritikájával és annak antiszemitizmusba hajló felhangjaival szemben a demokratikus antipopulizmus a demokratikus befogadásnak egy olyan ideálját alkotja meg, amely a helyi sértettségeket két részre osztja: egy nemzeti hangon megszólaltatott, illegitim és egy kisebbségi, legitim sértettségre [...]”¹⁵

Az ebből adódó végkövetkeztetés: „Az antidemokratikus populizmus a nemzetközi tőke elleni védelem nevében mossa össze a nemzeti elitek és más rétegek közti érdekkülönbséget, a demokratikus antipopulizmus pedig ezt az összemosást elfogadva a helyi érdekvédelmet az antidemokratikus nacionalizmussal azonosítja, és a demokrácia és antirasszizmus nevében lép fel a helyi érdekvédelem formái ellen.”¹⁶ A két tábor közti ellentét ezek szerint hamis alternatíván alapszik, mert egyben közös: mindkettő elfogadja a „hamis helyzetet”, vagyis a

munkavállalók kiszolgáltatottságának és a nagytőke hatalomkoncentrációjának növelését.

Téves leegyszerűsítés, sőt démonizálás lenne azonban azt gondolni, hogy a populizmust és az antipopulizmust csak gazdasági érdekek motiválják. A politikai hisztériákat félelmek és valós sérelmekért érzett elégtételkeresés is mozgatják, amelyek az érdekek felismerését is befolyásolják – ez pedig az itt taglalt konfliktusra is vonatkozik. Az ugyanis, hogy ki melyik elitfrakcióba integrálódik, és milyen középosztályi vagy hátrányos helyzetű csoportokkal képes szövetséget kötni, nemcsak attól függ, hogy a globalizációban mennyire versenyképes tőkés csoport tagja, hanem történelmi és társaslélektani tényezőktől is.

A közép-európai közösségi hisztériák kialakulása az 1989-es fordulatnál jóval régebbi történelmi gyökerekre nyúlik vissza. A földrészünk közepén elhelyezkedő országok a nyugati és a keleti nagyhatalmakkal való versengésben rendre alulmaradtak. Sok esetben önálló államiságukat is elvesztették, gyakran területeik is megcsonkultak, éspedig többször is egymás rovására, mert szomszédaikkal való viszonyukat nem az összefogás vagy az együttműködés, hanem a torzsalkodás, sőt nemegyszer az élet-halál harc jellemezte. Históriajukban egymást követték a vesztes háborúk, a polgárháborúk és rendszerváltások, a diktatúrák és az azokat követő leszámolások, továbbá a megismétlődésüktől való félelem miatt kialakult pszichózisok, sőt mindegyiküknek van tapasztalata népiratásról és az azt követő áldozati és tettes-traumáról (!) is. Ismétlődően válságövezetről van tehát szó, és ennek messzemenő következményei vannak az itt élők identitására, mentalitására.¹⁷ A válságokkal együtt élés és a válságkezelés technikai ugyanis hovatovább tradícióvá váltak, a krízisek mindenáron való elkerülése pedig elsőrendű prioritássá. Egy ilyen milióban azok a politikusok és politikai irányzatok, amelyek kommunikációjukban a hitelesség látszatát keltve képesek a katasztrófákat megelőzni, képesek megmentő szerepében fellépni, előnybe kerülhetnek.

A fentebb ábrázolt konstelláció másik következménye az áldozatiság diskurzusainak elterjedése. A térség történelmének jelentős része nem sikertörténet, hanem éppen ellenkezőleg: a vereségek, a veszteségek sorozatából álló szenvedéstörténet. Az utóbbi évtizedekben már a nyugati demokráciákban is mára egyre inkább kibontakozott, elkezdődött az a folyamat, amely során a hőskultuszt felváltja az áldozatok konkurenciája,¹⁸ de ennek igazi hazája kontinensünk közepe. A viktimizáltságnak az identitásba beépülése azonban vészterhes következményekkel járhat. A szenvedésekért jogosan járó elégtétel keresése közben ugyanis könnyen adódik a (tév)következtetés: akivel szemben igazságtalanságot követtek el, annak mindig igaza van, az áldozatnak tehát az egész világ adósa, neki mindenkitől csak követelnivalója van, ő azonban semmiért sem lehet felelős – hiszen máskülönben csak az ellene elkövetett gaztetteknek nyújtanánk továbbá igazolást. Ez pedig olyan hatalmas és egyben holtbiztos pszichológiai nyereséggel kecsegtet, amivel semmi nem érhet fel. Így azonban álmegoldások kerülnek előtérbe, amelyeknek a legitimitászavar amúgy is ideális táptalajt biztosít, és amelyeknek éppen a morális sebezhetetlenség illúziója kölcsönöz olyan, kikezdehetetlen vaslogikát, amely révén a hisztéria normalizálódik: „A hisztérikus világrép zárt és tökéletes: megmagyaráz mindent, és igazol mindent, s mindaz, amit állít, s mindaz, amit előír, tökéletesen megfelel egymásnak. Minden stimmel benne. Csupán egyetlenegy hibája van. Nem azért stimmel benne minden, mert megfelel az igazi értékeknek és a való tényeknek, hanem azért,

mert egy hamis helyzet követelményeit foglalja rendszerbe, és pontosan azt mondja, amit a helyzetben élő hallani akar.”¹⁹ Ezáltal képes a hisztérikus világkép konszenzust teremteni, ezért tudnak az egymással rivalizáló elitfrakciók közös nevezőre jutni hátrányos helyzetű rétegekkel is.

Mindezek figyelembevételével nélkül nem lehet megérteni, hogy miért van sikere az illiberális politikusoknak, hogy miért adnak oly sokan hitelt migráns- és Soros-ellenes propagandájuknak, miért tűrik el fokozódó euroszkepticizmusukat, az Oroszországhoz vagy Kínához közeledő, a Nyugattól distanciálódó közép-európaiasítást is. Egy szempontból ugyanis a populista narratíva koherens, mert hitelesen és egyszerre fejezi ki a kétsebességes EU-ban lemaradó, kevésbé versenyképes nemzeti tőke és egyszersmind a neki alárendelt rétegek csalódását az eredetileg nagy reményekkel fogadott veszternizációban, ami sorozatos válságokat idézett elő a régióban a rendszerváltás után. Ezáltal képes a populizmus a globális hálózatokból kimaradt helyek *ressentimentjét* megszólaltatni²⁰ – nagyon erős hasonlattal élve – úgy, ahogy a *Taxisofőr* című film munkásosztálybeli főszereplője válik sértett emberré, mert egy „úrilyn” visszautasította.

A végeredmény így az antidemokratikus nacionalizmus felé történő, veszélyes navigálás és a meghasonlás a szabadság értékeivel és intézményeivel, a fékekkel és ellensúlyokkal, a jogállamisággal, az etnikai és szexuális kisebbségek jogaival és beletörődés abba, hogy ha nem sikerült – mert nem sikerült! – megvalósítani a szabadság rendjét,²¹ akkor inkább maradjon a biztos alávetettség,²² mert az legalább stabil és kiismerhető, és legalább megóv a hirtelen és ezért kivédhetetlen összeomlástól, deklasszálódástól. A megbékélés azzal, hogy a hibrid rendszer a kisebb rossz – elvégre a térség történelmében a konszolidált, krízismentes, legalább elviselhető, kibekkelhető időszakok nem a ritka demokráciákhoz, hanem a főszabályként érvényesülő autoriter rezsimekhez kötődnek.²³

A populizmus térhódítását olyan nevek is félmjelzik, mint Trump, Putyin, Bolsonaro, Modi vagy a Brexit. A hisztéria már nem magyar, lengyel, cseh vagy szlovák sajtóság. A félelem egyre növekszik korunk kockázattársadalmában,²⁴ és ezt a Covid-járvány, az EU válsága²⁵, a közösségi oldalakon buborékaiban növekvő paranoia és intolerancia, a klímaválság csak erősíti. Ezek ma már globális tendenciák, amelyek világszerte fenyegetik a demokráciát. Ezért érdemes a közép-európai tanulságokat a régió határain túl is figyelembe venni.

■ JEGYZETEK

1. Teljesen más Közép-Európa rajzolódik ki Friedrich Naumann Mitteleuropa-tervéből (erről lásd Ormos Mária: *Közép-Európa: volt? van? lesz?* A fogalom változásai a 19–20. században. Napvilág Kiadó, Bp., 2007), és megint másképpen vetődik fel a régió problematikája azokban a vitákban, amelyekben Közép-Kelet-Európa-konceptiók polemizálnak Kelet-Közép-Kelet-Európára és Köztes-Európára vonatkozó elképzelésekkel. Ezek közül kiemelkednek: Peter Jordan: *Großgliederung Europas nach kulturräumlichen Kriterien*. Europa Regional 2005. 4. sz. 162–173. és Niederhauser Emil: *Kelet-Európa története*. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2001. A hidegháború idején a fogalom nem is tematizálódott, mert a szovjet hódítás Kelet-Európává alakította át. A kommunista rendszer erőzóija indította el azt az irányzatot, amely egy sajátos kulturális habitusban látja megragadhatónak a régió legfőbb sajtóságát (erről lásd Hanák Péter: *Alkotóerő és pluralitás Közép-Európa kultúrájában*. Budapesti Negyed 1998. 4. sz. 251–269.). Szellemes megközelítés szerint a *differentia specificát* éppen a hibriditásból eredő meghatározatlanság adja (Tóth Andrea: *Elmozduló jelentések*. A feminista irodalomkritika fogalmainak újragondolása az *Éjszakai állatkert* és a *Szomjas oázis* recepciójának tükrében. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem – Bölcsészettudományi Kar – Irodalomtudományi Doktori Iskola. Szeged, 2017. 19–31.). A legmélyebben az a felfogás elemezte a problémát, amely társadalomfejlődési sajtóságok alapján akarta meghatározni a térség határait. Ezen belül az elkanyarodási teóriát időközben megkérdőjelezték – az erről szóló diszkusziót lásd Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései évszázadaiban 1556–1767*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969; Pach Zsigmond Pál: *Érvék az elkanyarodás mellett*. Válasz Gyáni Gábornak és Hanák Péternek. BUKSZ 1992. 4. sz. 145–154; Pach Zsigmond Pál: *A közép-kelet-európai régió az újkor kezdetén*. BUKSZ 1991. 3. sz. 351–361; Hanák Péter: *Kezdiük újra a régió-vitát?* Pach Zsigmond Pál Közép-Kelet-Európa koncepciójáról. BUKSZ 1992. 4. 6–10.

2. Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek*. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. (Ford. Sonkoly Gábor) L'Harmattan Kiadó, Bp., 2006.
3. Az ismert mondas megfordítását lásd Pierre Bourdieu: *Az identitás és a reprezentáció*. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. (Ford. Derdák Tibor) Szociológiai Figyelő 1985. 1. sz. 7–22.
4. Máté-Tóth András: *Freiheit und Populismus*. Verwundete Identitäten in Ostmitteleuropa. Springer VS, Wiesbaden, 2019.
5. Fontos, hogy van ellenkező tendencia is! Krekó Péter: *Central Europe's V4? More Like V2+V2*. <https://cepa.org/central-europes-v4-more-like-v2v2>. Utolsó letöltés: 2022. január 31.
6. Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. I–IV. Magvető Kiadó, Bp., 1986. I. 378.
7. Uo. II. 603.
8. Uo. IV. 341–342.
9. Uo. I. 376. Vö. Emmanuel Terray: *La question du voile: une hystérie politique*. Mouvements 2004. 2. sz. 96–104.
10. Immanuel Wallerstein: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. (Ford. Koltai Mihály Bence) L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, Bp., 2010.
11. „[...] az intézményesített munkától való megfosztás adott pillanatban gazdaságilag mégoly racionális mozzanattól nyílegyenes az út a szabadságtól való megfosztás »politikailag immár elkerülhetetlen« eszkalációjáig.” Szalai Júlia: *Az állami „túlelosztás” funkcióváltozásai*. A jóléti redistribúció feletti társadalmi küzdelmek a rendszerváltás utáni Magyarországon. Akadémiai doktori értekezés. Bp., 2006. 157.
12. Hasonló diszkrepanciákról lásd Ilonszki Gabriella – Lengyel György: *Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia?* Politikatudományi Szemle 2009. 1. sz. 7–25; György Lengyel – Gabriella Ilonszki: *Simulated Democracy and Pseudo-Transformational Leadership in Hungary*. Historical Social Research / Historische Sozialforschung 2012. 1. sz. 107–126.
13. Scheiring Gábor: *Egy demokrácia halála*. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon. Napvilág Kiadó, Bp., 2019. 83.
14. Gagy Ágnes: *Az antipopulizmus mint a rendszerváltás szimbolikus eleme*. Fordulat 2014. 6. sz. 298–316. 303.
15. Uo. 306–307.
16. Uo. 312.
17. Máté-Tóth András: i. m. 101–163.
18. Jean-Michel Chaumont: *Du culte des héros à la concurrence des victimes*. Criminologie 2000. 1. sz. 167–183.
19. Bibó István: i. m. I. 378.
20. Ehhez lásd Ágh Attila: *A kényszerdemokrácia paradoxonjai*. Társadalmi Szemle 1992. 12. sz. 3–15; Hetényi Géza: *Többsebességű Európa*. In: *Tagállami integrációs modellek*. A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban. Szerk. Halmai Péter. Dialóg Campus, Bp., 2019. 249–263. Békés Márton: *Jobboldali, magyar konzervatív pozícióból mindig lesz mi ellen lázadni*. https://24.hu/kultura/2021/02/23/bekes-marton-intervju-kulturalis-hadviseles-konzervativ-forradalom/?fbclid=IwAR14w7mBpBYYGbPALWu37NMCe9VrZxluG4WSSfqx-4ph42veHFfNW_Ysoyk&utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_202201. Utolsó letöltés: 2022. január 31.
21. Bibó István: i. m. II. 504.
22. *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szövegeket gondozta: Balog Iván – Tóth László Dávid. Kossuth Egyetemi Kiadó – Debreceni Egyetem, 2004. 137.
23. Csizmadia Ervin: *Miért „alaptalan” a magyar demokrácia?* Pártok, konfliktusok, társadalmi kohézió és állampolgári nevelés. Gondolat Kiadó, Bp., 2014.
24. Ulrich Beck: *A kockázat-társadalom*. Út egy másik modernitásba. (Ford. Berényi Gábor – Kerékvártó Béla) Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Bp., 2003.
25. Marek A. Cichocki: *The West's Polymorphic Crises and Their Impact on the Visegrad Group*. In: *Illiberal Democracies in the EU: The Visegrad Group and the Risk of Disintegration*. Ed. Pol Morillas. 9–19. CIDOB Ediciones, Barcelona, 2017.